ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՐԵՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ 1700-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՊԻՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՕՐԵՐԻՆ*

Եպիսկոպոսական առաջին շուրջ 30 Աթոռներից Գրիգոր Լուսավորչին հոգեհարազատ էր Տարոնի վիճակը, որին հենց սկզբից, թե՞ որոշ ժամանակ անց, առաջնորդ է կարգում իր վստահությունը շահած և հեղինակավոր հոգևորականներից մեկին՝ «մեծն Դանիել Ասորուն»: Ագաթանգեղոսի հունական և արաբական խմբագրությունները Տարոնի եպիսկոպոս են հիշում Աղբիոսին, որի անվան կապակցությամբ վերևում մեր տարակուսանքներն արտահայտեցինք: Փավստոս Բուզանդն անուղղակիորեն փարատում է մեր տարակուսանքները և անվանում այդ Աթոռի իրական առաջնորդի անունը. «Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխաւոր Եկեղեցաց նահանգին Տարօնոյ, Գրիգորի ձեռակա՝ իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն, ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու և հրամանատար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս. այլ և ի կողմանս Պարսից յօտար տեղիս քարոզեաց սա, և անթիւս ի մոլորութենէ դարձոյց:

Եւ էր սա ազգաւ ասորի. և ունէր սա զաստիճան Աթոռոյն գլխաւորութեան Տարօնոյ, ի մեծն և նախ զառաջին եկեղեցին ի Մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեաց... Այս տեղիքս սմա էին յանձն հանդերձ գաւառօքն յորս էին. հաւատարիմ էր սա այնմ գլխաւոր սեղանոյն, իշխանութեան Աթոռոյն Հայրապետացն, հաստատութեան ուխտին Կաթուղիկէ եկեղեցւոյն»[20]:

Դանիել Ասորուն ընձեռված այսօրինակ բազմապիսի արտոնությունները և ունեցած բացարձակ իշխանությունը Հայաստանյայց Եկեղեցու կյանքում ու միաժամանակ խիստ համեստ հոգևոր աստիճանը՝ քորեպիս-

---

* Սկիզբը տե՛ս «Էջմիածին» ամսագրի թիվ Բ, էջ 54:

20 Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, հրատ. Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1883, դպր. Գ, գլուխ ԺԴ:

կոպոս, որը, ըստ պաշտոնական ըմբռնման, շնորհվում էր ոչ լիիրավ թեմակալներին և գյուղական շրջանների առաջնորդներին[21], որպիսին իրականում նա չէր, անհամատեղելի են միմյանց և պարտադրում են այլ նշանակություն տալ քորեպիսկոպոս հասկացությանը գոնե հայոց կյանքում: Ի դեպ, նույն իրողությանն ենք ականատես դառնում դարեր անց, Հովհան Օձնեցու օրերին, մինչ ապրում ու գործում էր Գրիգորիս Արշարունյաց քորեպիսկոպոսը: Ժամանակակիցներից մեկը Մանազկերտի 726 թ. եկեղեցական ժողովի առնչությամբ այս խոսքերով է բնութագրում նրան. «... որոյ ժողովեալ ի մի վայր յԱպահունեաց գաւառ ի գեղն Մանազկերտ, ամենայն եպիսկոպոսաց համաբնակ խոստովանութեամբ աշխարհիս Հայոց, եւ առաջնորդութեամբ քաջին եւ իմաստասիրի առն փիլիսոփայի Գրիգորիսի Արշարունեաց քորեպիսկոպոսի...»[22]:

Նորից դարի ամենահեղինակավոր, գործերեց և իմաստուն հոգևոր առաջնորդն ու դարձյալ՝ քորեպիսկոպոսի խիստ համեստ աստիճանով: Կարելի է հիշել և ուրիշ օրինակներ, հետևությունը, սակայն, նույնն է լինելու. մեզ թվում է՝ հայ իրականության մեջ, իր պաշտոնական ըմբռնումից բացի, «քորեպիսկոպոս» նշանակել է նաև հայրապետական փոխանորդ կամ կաթողիկոսական տեղապահ, որը ներկա դեպքում միանգամայն պատշաճում է և՛ Դանիել Ասորու, և՛ Գրիգորիս Արշարունու իրական իշխանությանն ու խաղացած դերին Հայաստանյայց Եկեղեցու հովվապետական համակարգի մեջ՝ իբրև երկրորդ դեմք այդ Եկեղեցու ընդհանրապետական կառույցում:

Ագաթանգեղոսի զույգ խմբագրություններում հիշված եպիսկոպոսական Աթոռներին հավելելով Ուխտանես Եպիսկոպոսի կազմած նույնաբնույթ ցուցակի տվյալները, որոնց արժանահավատության նկատմամբ որևէ կասկած չունենք, հանգում ենք այն տրամաբանական հետևության, որ անվանապես հայտնի եպիսկոպոսական Աթոռները Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ եղել են ոչ թե 30, այլ 50-ից էլ շատ ավելի: Նրանց մի մասը ժամանակի ընթացքում միացվել են իրար և հետագայում հանդես եկել որպես մեկ վիճակ կամ թեմ, ինչպես, օրինակ, Շիրակի և Արշարունյաց եպիսկոպոսական միացյալ Աթոռը: Ուրիշներն օժտվելով ավելի բարձր իրավունքներով՝ դարձել են ընդհանրապետական կիսանկախ Աթոռներ, ինչպես Վրաց, Աղվանից և Աբխազաց թեմերը՝ իրենց հետ տանելով բուն Հայոց Եկեղեցու առանձին վիճակներ կամ թեմեր, ինչպես Ուտիքի Գարդման եպիսկոպոսական Աթոռը, որը հետագայում ենթարկվել է Աղվանից Կաթողիկոսությանը: Մանոթ են օրինակներ, երբ բաժանվել են միմյանցից նախկին միացյալ Աթոռները և հոչակվել միանգամայն անկախ

---

21 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդի և Եղիշեի աշխարհաբար թարգմանություններին Ստ. Մալխասյանցի և Ե. Տեր-Մինասյանի կցած ծանոթությունները՝ Փավստոս Բուզանդ, Ե., 1987, էջ 425, ծան. 46: - Եղիշե, Ե. 1989, ծան. 48:

22 «Գիրք թղթոց», Բ հրատ., աշխատասիրությամբ Նորայր արքեպս. Պողարյանի, Երուսաղեմ, 1994, էջ 478:

թեմեր, ինչպես Տարոնի և Տայքի թեմերը, կամ Էլ, վերջապես, դադարեցրել են իրենց գոյությունը, իբրև հետևանք նախարարական տիրույթների և իշխանական տների տարածքներում եղած հոգևոր համայնքների ավելի խելամիտ բաշխման սկզբունքի, ինչպես Եկեղյաց, Դարանաղի և Եփրատական կողմանց թեմերը: Քաղաքներից երկուսի եպիսկոպոսներն էլ (Արտաշատ և Վաղարշապատ), թվում է, կորցրել են երբեմնի հեղինակությունը՝ ստանալով սոսկ տեղական նշանակություն:

Եվ, այնուհանդերձ, երկու ցուցակներում կան և՛ համընկնումներ, և՛ տարբերություններ՝ նրանցում ընդգրկված եպիսկոպոսական Աթոռների կապակցությամբ: Ագաթանգեղոսի խմբագրություններում հիշվածներից Ուխտանես Եպիսկոպոսի ցուցակում առկա են միայն եպիսկոպոսական յոթ Աթոռների անուններ, իսկ մնացածները հիշվում են կա՛մ մեկում, կա՛մ մյուսում: Բացատրության կարիք ունի նախ և առաջ Ոստանի եպիսկոպոսական Աթոռը. «Ոստան» բառացի նշանակում է մայրաքաղաք, թագավորական քաղաք, արքունիք: 4-րդ դարի 30-ական թթ. այդպիսի քաղաք էր Դվինը, հետևաբար այս անվան տակ պետք է հասկանալ Դվինի եպիսկոպոսին, իսկ վերջինս նաև Ոստան գավառի առաջնորդն էր: Նշենք վերջապես, որ Տարոնի և Մամիկոնեից, Խոռխոռունյաց և Մաղխազների, Մարդպետական և Սեպհական գնդի եպիսկոպոսությունները նույն Աթոռների տարբեր անվանումներն են. առաջինի համար ավելի գործնական էր Տարոնի, երկրորդի համար՝ Սեպհական գնդի անվանումը:

Ստորև այբբենական կարգով ներկայացնում ենք երկու ցուցակների համադրությամբ կազմած Հայոց եպիսկոպոսական Աթոռների ընդհանուր ցանկը՝ յուրաքանչյուր թեմի անունից հետո, փակագծերի մեջ նշելով, թե՛ ցանկերից որի մեջ է հիշվում այն (Ա՝ Ագաթանգեղոս և նրա խմբագրությունները, Ու՝ Ուխտանես): Մեր համոզմամբ՝ անվիճելիորեն Գրիգոր Լուսավորչից սկիզբ առնող թեմերի անուններից առաջ դնում ենք աստղանիշ.

Աբեղենից տե՛ս Վանանդա,
* Աբխազաց (Ա)
* Ակեռ (Ու)
* Աղձնյաց (Ա)
* Աղվանից (Ա)
* Ամատունյաց (Ու)
* Անգեղ տան (Ա)
* Անձևացյաց (Ու)
* Ապահունյաց (Ու)
* Ասորյաց (Ու)
Ատրպատականի (Ա, *)
* Արարատո (Ա)
Արծնի (Ա)
* Արծրունյաց (Ու)
* Արշամունյաց (Ա, Ու)
* Արշարունյաց (Ու)
* Արտաշատի (Ա)
* Արքունական դրան բանակի (Ա)
* Բագրևանդա (Ա, Ու)
* Բաժունյաց (Ու)
* Բասենո (Ա, Ու)
Բզնունյաց (Ա)
Գաբեղենից տե՛ս Վանանդա
Գարդմանա (Ու)
* Գնունյաց (Ու)
* Գողթան (Ու)
* Դարանաղի (Ա)
Դերջանի (Ա), տե՛ս Եկեղյաց

Դվինի (Ա), տե՛ս Ոստանի
Ելո (Ու)
* Եկեղյաց և Դերջանի (Ա)
Երուտակաց (Ու)
* Եփրատական կողմանց (Ա)
* Ջարևհանից (Ու)
Խոռխոռունյաց (Ու),
տե՛ս Մաղխազների
* Ծոփաց Մեծ (Ա)
* Ծոփաց Փոքր (Ա)
Կարնո (Ա)
Կողի թե՞ Կոտայքի (Ա)
Կոտայքի թե՞ Կողի (Ա)
* Կորդվաց (Ա)
* Հաշտենից (Ա)
* Հարքա (Ու)
* Մաղխազների (Ա)
Մամիկոնեից (Ու), տե՛ս Տարոնի
* Մարդաղվո (Ու)
Մարդպետական (Ա),
տե՛ս Սեպհական գնդի
* Մեհնունյաց (Ու)
Մյուս ասորյաց (Ու)
* Մոկաց (Ա, Ու)
* Ծիրակի (Ա)
* Ոստանի (Ու)
* Պալունյաց (Ու)
* Ռշտունյաց (Ու)
* Սեպհական գնդի (Ա)
* Սյունյաց (Ա, Ու)
* Սպերքի (Ա)
* Վաղարշապատի (Ա)
* Վանանդա, Աբեղենից
և Գաբեղենից (Ա, Ու)
* Վրաց (Ա)
Տայոց (Ու), տե՛ս Տարոնի

Համադրական ցուցակը կարելի է լրացնել ևս երկու թեմով ու այն էլ՝ բավականաչափ համոզիչ պատճառաբանությամբ. Ագաթանգեղոսի հայերեն բնագրի համաձայն (պարբերություն 795)՝ Գրիգոր Լուսավորչին Կաթողիկոս ձեռնադրելու արարողությանը հատուկ շուք հաղորդելու նպատակով, արքայի կամքով, դեպի Կեսարիա և այնուհետև՝ տուն, Վաղարշապատ նրան ուղեկցում էին Հայաստանի 16 գլխավոր աշխարհների կուսակալներն ու իշխանները[23]: Այս իրողությունը հուշում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչն այնուհետև, եպիսկոպոսներ ձեռնադրելիս, առաջին հերթին այդ 16 նախարարությունների ու բդեշխությունների նորադարձ քրիստոնյաների հոգևոր կարիքների մասին պիտի հոգար: Հիրավի, Հայոց դարձի պատմության հունարեն և արաբերեն խմբագրությունների մեջ արձանագրված են այդ 16 նախարարություններից 10-ում հաստատված եպիսկոպոսական Աթոռների անունները.

1. Անգեղ տան
2. Աղձնյաց
3. Թագակապ ասպետի կամ Սպերի (Բագրատունյաց)
4. Սպարապետական կամ Տարոնի (Մամիկոնեից)
5. Մարդպետական կամ Սեպհական գնդի
6. Մոկաց

---

23 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 414, պարբ. 795: Արաբական խմբագրության մեջ ևս կան այս 16 բդեշխությունների և աշխարհների կուսակալների ու իշխանների անունները, միայն որպես ուղեկիցներ Տրդատ արքայի ու Գրիգոր Լուսավորչի, մինչ նրանք կործանում էին Հայաստանի հեթանոսական մեհյանները (տե՛ս Ն. Մառ, նշված աշխատ., էջ 49):

7. Սյունյաց
8. Մաղխազության կամ Խոռխոռունյաց
9. Ծոփաց
10. Կորդվաց:

Եվս երեք՝ Արծրունյաց, Ռշտունյաց և Զարևանդից նախարարություններում ու երկրամասերում հիմնված եպիսկոպոսական Աթոռների մասին վկայում է Ուխտանեսը: 14-րդը՝ Ուտիքի թեմն, ըստ էության, նույնը պիտի լիներ Ուխտանեսի հիշատակած Գարդմանի եպիսկոպոսական Աթոռի հետ, քանի որ Գարդմանը Ուտիք աշխարհի գավառներից էր:

Առանց եպիսկոպոսների են մնում Գուգարաց և Ծավդեից աշխարհները, որոնցից գոնե Գուգարքում, հենց սկզբից, անկախ թեմի առկայությունն անվիճելի է, քանի որ մեկ դար անց իր գործունեությունն է ծավալում Տաշիրի թեմը[24], որ Գուգարաց բդեշխության գավառներից էր: Պատմական աղբյուրներում վկայված չէ 16-ից միայն մեկի՝ Ծավդեից եպիսկոպոսական Աթոռի գոյությունը, թեպետ անհավանական չէ, որ Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոս նշանակած լիներ նաև Հայաստանի այս հարավ-արևելյան աշխարհում ևս, մանավանդ որ, ըստ Ագաթանգեղոսի, նրա ձեռնադրած եպիսկոպոսների թիվը շուրջ 400 էր[25]: Այսպիսով՝ Գուգարաց (Տաշրաց) և Ծավդեից թեմերը նույնպես պետք է հավելվեն Հայոց առաջին եպիսկոպոսական Աթոռների ցանկին:

Մեզ մնում է համադրական եղանակով քննել մի կարևոր սկզբնաղբյուր ևս՝ մարզպանական Հայաստանի վարչա-տարածքային բաժանմանը վերաբերող հանրահայտ Գահնամակը, որտեղ, ըստ իրենց գրված տեղի ու դիրքի, հիշատակված են մեծ ու փոքր նախարարական տները, գավառներն ու երկրամասերը, արքունի կարևոր պաշտոնները: Դրանցից շատ-շատերն իրենց սկիզբն առնում են Արշակունյաց Հայաստանից և ճնշող մեծամասնությամբ առկա էին նաև Լուսավորչի ժամանակներում: Ահա ինչու, ուրվագծելով Գրիգոր Լուսավորչի օրերի Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցը, չենք կարող անտեսել չորրորդ դարում ևս Հայաստանի կյանքում վճռական դեր խաղացած այդ նախարարությունները ու իշխանությունները՝ յուրաքանչյուրի սեփականությունը կազմող նահանգներով ու գավառներով:

---

24 Տե՛ս Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի», աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղյանի, Ե., 1941, հատված ԺԸ. էջ 74: Թեպետ ուղղակիորեն չի նշվում, որ Սամուելը Տաշիրի եպիսկոպոսն էր, բայց նման հետևության է բերում Վարքի տվյալ հատվածի ուշադիր ընթերցումը: Ըստ երևույթին Սամուել եպիսկոպոսը հետագայում է դարձել Տաշիրի (կամ Գուգարքի) թեմական առաջնորդ, և առաջներում էր նրա տեսչությանը հանձնվել Վրաց արքունական տունը, որը միանգամայն տարբեր էր Տաշիրի բդեշխությունից:

25 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 448, պարբ. 856. «Եւ որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան ձեռնադրեցան ի նմանէ՝ աւելի քան զչորեքարիւր եպիսկոպոս, որք կացին տեսուչք տեղեաց»:

Գահնամակում, ըստ այդմ, ընդգծված է թվով 70 նախարարական տան, գավառի ու երկրամասի անուն և արքունի պաշտոն: Այդ ցուցակը նպատակահարմար չենք գտնում մեջբերել ամբողջությամբ, քանի որ հետաքրքրասերները դյուրությամբ կարող են գտնել այն Ն. Ադոնցի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» դասական աշխատության[26] և հայ պատմագիրների տարբեր հրատարակությունների ծանոթություններում (Մովսես Խորենացի, Եղիշե և այլն)[27]: Այդ 70 անունից 12-ը միևնույն նախարարական տան զուգահեռ ճյուղերին վերապահված լրացուցիչ գահերի անվանումներն են, ինչպես օրինակ՝

1. Այլ Ապահունի
2. Այլ Անձավցի
3. Սյունյաց երկրորդն
4. Արծրունյաց երկրորդն
5. Արծրունյաց երրորդն
6. Մամիկոնեից երկրորդն
7. Բուխ Դիմաքսյանն
8. Այլ Դիմաքսյանն
9. Այլ Աբեղյանն
10. Վանանդացին երկրորդն
11. Շիրակա Դիմաքսյանն
12. Քաղաքապետն Արքունի*

Ելակետ ունենալով հայ իրականության մեջ արմատացած փորձը՝ համաձայն որի սկզբներում բացառվել է միևնույն նախարարական տան զուգահեռ ճյուղերի տիրույթներում եպիսկոպոսական լրացուցիչ Աթոռներ հիմնելու անհրաժեշտությունը, մենք Գահնամակի 70 անուններից հապավում ենք 12-ը: Այժմ տեսնենք, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում մնացած 58-ը:

Հայաստանյայց Եկեղեցու եպիսկոպոսական Աթոռների համադրական ցանկը, կազմված ըստ Ագաթանգեղոսի Պատմության, Գրիգոր Լուսավորչի վարքի հունարեն ու արաբերեն խմբագրությունների և Ուխտանես Եպիսկոպոսի Պատմության ընձեռած տվյալների, ներկայացրել ենք նախորդ էջերում: Գահնամակի 58 իշխանական տների ու գավառների անունները բաղդատելով վերջինիս հետ, դժվար չէ նկատել, որ դրանց մոտավորապես կեսն ընդգրկված է այստեղ: Այդ նախարարություններից ու գավառներից (նահանգներից) 25-ի համար Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոսներ էր ձեռնադրել հենց սկզբից: Հիշեցնենք դրանց անունները ըստ Գահնամակի հերթականության՝ զուգահեռաբար նշելով նաև Զորանամակի տվյալները[28] յուրաքանչյուրի ռազմական ուժի

---

26 Տե՛ս Н. Адонц, նշված աշխատություն, էջ 249-250:

27 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1940, էջ 336-338, ծան. 338, նաև հետագա արտատպությունները:- Եղիշե, Ե., 1989, էջ 436-437, ծան. 169:

* Արքունի քաղաքապետության համար եպիսկոպոսական առանձին Աթոռ հիմնելը կլիներ անիմաստ, քանի որ Գրիգոր Լուսավորիչը հատուկ եպիսկոպոս էր նշանակել «Արքունի քաղաքում» կամ Վաղարշապատ մայրաքաղաքում:

28 Զորանամակի տպագրական պատճենը, մեծ թերթի վրա, հրատարակել է Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը (տե՛ս «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Այրարատայ», հ. Բ. Ս. Էջմիածին, 1842, ներդիր, գիտական վերծանությունը՝ Н. Адонц, նշված աշխատ., էջ 251-252):

մասին, որպեսզի դյուրին լինի պատկերացնել, թե այդ նախարարությունները ինչ կշիռ կարող էին ունենալ Արշակունյաց Հայաստանի պետական կյանքում ու առօրյայում: Ըստ այդմ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոսական Աթոռներ է հաստատել ինչպես ռազմական առումով հզոր ու հեղինակավոր իշխանական տների տիրույթներում -(օրինակ՝ Սյունյաց, Բագրատունյաց, Մամիկոնեից, Մոկաց, Կամսարականների և այլն), այնպես էլ փոքր ու համեստ իշխանությունների (Բժնունյաց, Մեհունյաց):

Այդ 25 եպիսկոպոսական Աթոռները հետևյալներն են.

Խոռխոռունյաց (Մաղխազ)	1000
Սյունյաց	19400
Ասպետն (Բագրատունյաց)	1000
Արծրունյաց	1000
Մամիկոնեից	1000
Ծոփաց	1000
Մոկաց	1000
Ռշտունյաց	1000
Անձավացյաց	500
Ապահունյաց	1000
Կամսարական	600
Վանանդա	1000
Ամատունյաց	•
Գողթան տուն	500
Գնունյաց	500
Տայոց	600
Բասենո	600
Գարդմանա	1000
Գաբեղենից	300
Աբեղենից	300
Պալունյաց	300
Ակեաց	300
Ջարեհավանի	300
Բժնունյաց	200
Մեհունյաց	100:

Դառնանք մնացած 33 նախարարական ու իշխանական տներին և առանձնացնենք այս անգամ նրանց անունները, որոնք արքունի բանակին տրամադրում էին 300-ից մինչև 4000 հեծյալ: Այս ձևով մենք ավելի մոտ կլինենք պատմական ճշմարտությանը: Այդ նախարարություններն են.

Վահունյաց (Վահևունյաց)	1000
Կասպեից	3000
Գրնթունյաց	300

Սահառունյաց	300
Աշոցյան	500
Դիմաքսյան	300
Առավեղյան	500
Ջյունական	300
Ընձայնոց	4000
Մանդակունյաց	300
Սլկունյաց	300
Երմանթունյաց	300
Սպանդունյաց	300
Առավենյան	300
Տրունի	300
Հավնունի	300
Որսապետն արքունի կամ Վարաժնունյաց	300
Արտաշեսյան	300
Մարացան կամ Մուրացան	300:

Որ այս 19 նախարարական տներից եթե ոչ բոլորի, ապա գեթ 10–15-ի համար նույնպես Գրիգոր Լուսավորիչը ձեռնադրած պիտի լիներ եպիսկոպոսներ և հիմներ առանձին Աթոռներ, վեր է ամեն կասկածանքից: Հետևաբար, առանց պատմական ճշմարտության դեմ մեղանչելու՝ անձամբ Գրիգոր Լուսավորչից իրենց սկիզբն առած վիճակների կամ եպիսկոպոսական Աթոռների ընդհանուր թիվը հարկ է ավելի ընդարձակել:

Հայոց պատմության տարեգրքերում, դեռ հին ժամանակներում, փայլել են Մանդակունյաց, Աշոցյան, Դիմաքսյան, Առավեղյան, Գնթունյաց և Ընձայնոց նախարարական տների անունները: Հայտնի է, որ Տրդատ Մեծի հովանավորությունն էին վայելում Մանդակունիներն ու Աշոցյանները (տե՛ս Խորենացի, Բ, ձբ): Ըստ որում՝ եթե ոչ չորրորդ, ապա հինգերորդ դարում Մանդակունյաց հոգևոր միջավայրում է ձևավորվել Հայաստանյայց Եկեղեցու նշանավոր գործիչ Հովհան Մանդակունի Կաթողիկոսը: Հետագա դարերի հավաստի վավերագրերը պահպանել են Գնթունյաց եպիսկոպոսական Աթոռի անունը, որի թեմական ներից մեկը՝ Տեր Սահակ Գնթունին, գործակցում էր Անանիա Մոկացի Կաթողիկոսին Աղվանից և Սյունյաց Աթոռների ապստամբական ու աղանդավորական ձգտումներին վերջ տալու գործում՝ ենթարկելով նրանց Գրիգոր Լուսավորչի Աթոռին[29]: Ոչ պակաս ուշագրավ տեղեկություններ են հասել նաև մեր հիշատակած մյուս նախարարությունների՝ Ջյունական, Սպանդունի և Վարաժնունի իշխանների մասին (տե՛ս Խորենացի, Բ, է), և, ընդհանրապես, Լուսավորչի ժամանակներում պետք է բացառել

29 Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Բ, էջ 119:

Սլկունյաց նախարարության տիրույթներում առանձին եպիսկոպոսական Աթոռի գոյությունը, որովհետև պետական դավաճանության համար Տրդատ Մեծի հրամանով Սլկունիները ենթարկվել էին խստագույն պատժի՝ զրկվել սպարապետության պաշտոնից, իսկ կալվածքները, որոնք գտնվում էին Տարոնում, հանձնվել Մամիկոնյաններին (տե՛ս Խորենացի, Բ, ձդ): Իսկ վերջիններիս տիրույթներում կար առանձին եպիսկոպոսական Աթոռ:

Վարդանանց կռիվների շրջանում ուխտյալների հետ էին Աշոցյան, Առավեղյան, Գնթունյաց, Դիմաքսյան, Ընձայնոց, Սահառունյաց, Սլկունյաց, Մանդակունյաց, Վահևունյաց և Ձյունական նախարարությունները իրենց զորքերով[30]:

Այս նախարարությունների տիրույթներում վաղօրոք հիմնված եպիսկոպոսական Աթոռների մասին հայ հին պատմագրության մեջ ուղղակի տվյալներ չկան: Մնում են վարկածները: Հինգերորդ դարը, հարկավ, չորրորդը չէր, և անցած մեկ ու կես հարյուրամյակի ընթացքում շատ բան էր փոխվել մեր հայրենիքում. Հայաստանից անջատվել էին առանձին գավառներ ու երկրամասեր, անհետացել և կամ, ընդհակառակը, վերածվել երբեմնի նախարարական տներ, բայց մեր հիշատակած նախարարությունները գոյատևում էին և՛ հին օրերում, և՛ նոր, որով և խիստ հավանական է դառնում նրանց տիրույթներում եպիսկոպոսական Աթոռների առկայությունը և քրիստոնեության հզոր ազդեցությունն ու ավանդների հարատևումը: Հետևաբար, Գահնամակի մնացած 19 իշխանական տների համար եպիսկոպոսական Աթոռներ հիմնած լինելու պարագան եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գեթ մասամբ չի կարող երկմտանքի առարկա լինել: Մեր կարծիքով՝ դրանցից Աշոցյան, Առավեղյան, Դիմաքսյան, Ընձայնոց, Գնթունյաց, Ձյունական, Մանդակունյաց և Վահևունյաց նախարարություններում, նաև հեռավոր Կասպեից նահանգում (որը անմիջական հարևանության և սերտ կապերի պատճառով կարող էր Փայտակարանի հետ միասնաբար հանդես գալ) դեռ չորրորդ դարից հիմնադրված են եղել եպիսկոպոսական Աթոռներ, իսկ հավատացյալներին վստահվել հուսալի հոգևոր տեսչության խնամքի:

Ուզում ենք ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրել մի անտեսված իրողության վրա ևս, հօգուտ որի վկայող սկզբնաղբյուրը թեպետև ժամանակով բավականաչափ նոր է, Կիլիկյան շրջանից, բայց բոլոր նշաններից երևում է, որ քաղված է արժանահավատ տեղեկություններից:

---

30 Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ս. Մալխասեան, Թիֆլիս, 1904, էջ 45, դրվագ Բ, հատված ԻԱ: - Եղիշե, եղանակ Ե: Ընդունած ավանդաբար Վահևունյաց իշխանին հիշատակել են Վասակ Սյունու գործակիցների շարքում (տե՛ս Եղիշե, Ե. Տեր-Մինասյանի աշխարհաբար թարգմ., ծան. 109), բայց բուն Պատմությունից տեղեկանում ենք, որ Ավարայրի ճակատամարտի նախօրեին Վահևունյաց Գյուտն իր զորքով Վարդան Մամիկոնյանի կողքին էր ու նրա բանակի մեջ: Հնարավոր է, որ նա սկզբներում ինչ-որ տարակուսանքներ է ապրել և հակվել Վասակի կողմը, բայց վճռական պահին Վարդանի հետ էր, ինչպես և Աշտիշատի ժողովի ժամանակ:

Սմբատ Սպարապետն իր Տարեգրքում անդրադառնալով Ասորյաց եպիսկոպոսության հնագույն շրջանին՝ գրում է. «Հրամանաւ Սուրբ Գրիգորի եդաւ Սուրբ Յակոբ՝ Մծբնայ Հայրապետն, Պատրիարք Ասորւոց. զի վասն անուան Հայրապետին Յակոբիկք անուանին: Զոր չորս Պատրիարքունքն եւ Պապն Հռոմայ ոչ ընդունին, բայց միայն Հայք: Զոր Յոյնք Սուրբ Յակոբայ մականուն Յակոբ Ծանծալոս ասեն»[31]:

Ուխտանես Եպիսկոպոսն իր Պատմության «Յաղագս եպիսկոպոսաց՝ որք ընկալան Աթոռ ի տեղիս տեղիս ի Սրբոյն Գրիգորէ յիւրաքանչիւր գահս» գլխում (Ա, ԺԵ) 24-րդ գահը հատկացնում է «Ասորեաց»: Այն համոզումը կար, որ ասորիներին հատկացվածը սոսկական եպիսկոպոսություն էր, մինչդեռ Սմբատ Սպարապետն ընդարձակում է մեր իմացությունների սահմանները և հավաստում, որ ասորիների եպիսկոպոսական Աթոռը շատ ավելի հեղինակավոր ու պատվավոր էր՝ պատրիարքություն, և նոր երևույթ Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի մեջ:

Սկզբնաղբյուրները, խոսելով Գրիգոր Լուսավորչի օրերի եպիսկոպոսական Աթոռների մասին, գրեթե բոլորը համարում են համազոր Աթոռներ, միայն վրացիներին վերապահվածը բնութագրում որպես միտրոպոլիտություն: Ներկա պարագայում նշանակում է, որ վրացիներից ավելի պատվավոր է եղել ասորիների դիրքը, որոնք շոշափելի ավանդ ունեն նախալուսավորչյան շրջանում Հայաստանի հարավային գավառներում և այլուր քրիստոնեության տարածման գործում:

Ագաթանգեղոսի պատմագրության մեջ գծված է քրիստոնյա Հայաստանի կամ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու սպասավորների կողմից ավետարանվող վիթխարի երկրամասի համապատկերը՝ խիստ պերճախոս ու վառ գույներով: Նրա խոսքերով էլ ամփոփենք սույն դրվագը.

«Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. և յԱմդացւոց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց առ նոր Շիրական երկրաւն, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքր-Տան Իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր»[32]:

Այս խորքի վրա միանգամայն տրամաբանական են դառնում մեր լրացումները 4-րդ դարի Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի մեջ՝ վերևում բերված ցուցակին հավելելով նախ Գուգարաց և Ծավդեից եպիսկոպոսական Աթոռները, իսկ այնուհետև՝ Աշոցյան, Առավեղյան, Գնթունյաց, Դիմաքսյան, Ընծայնոց, Կասպեից, Ջյունական,

---

31 Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, հրատ. Կ. Վ. Օահնազարյանցի, Փարիզ, 1859, էջ 135:

32 Ագաթանգեղոս, էջ 439-440, հատված 842:

Մանդակունյաց և Վահևունյաց. բոլորը միասին՝ տասներկու եպիսկոպոսական նոր Աթոռ. գուցեև ուրիշներ. որոնց անունների ճշգրտումը կարոտ է մասնավոր ուսումնասիրության:

Որոշ հայագետներ անթաքույց կասկածանքով են նայում Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու եպիսկոպոսական Աթոռների և թեմական առաջնորդների մասին Ագաթանգեղոսի հաղորդած տվյալների վրա՝ 4-րդ դարի հոգևոր կյանքի ճանաչման խնդրում նախապատվությունը տալով Փավստոս Բուզանդին[33]: Դրա մեջ որոշ ճշմարտություն կա. չնայած վերջինս տվյալ հարյուրամյակի առաջին տասնամյակների եպիսկոպոսական Աթոռներին ու թեմական ներին քիչ տեղ է հատկացնում և աղքատիկ տեղեկություններ հաղորդում: Փավստոսի ուշադրությունը գրաված եպիսկոպոսները նախ և առաջ Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներն են և Աղբիանոսյան տոհմի ներկայացուցիչները, որոնք խառը հաջորդականությամբ զբաղեցրել են Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետի Աթոռը: Այդ առումով՝ Փավստոս Բուզանդը նախընտրելի սկզբնաղբյուր է: Նա է պատմում կաթողիկոսարանում, նույն դարում ու հետագայում, գրեթե մշտապես, զանազան պաշտոններ զբաղեցնող թվով 12 եպիսկոպոսների մասին՝ բնութագրելով նրանց իբրև Կաթողիկոսի «աթոռակիցք... գործակիցք և խորհրդակիցք», ցավոք, այդ 12-ից տալով միայն երկուսի անունը՝ Ներսես Կաթողիկոսի «թելակալ» (այսինքն՝ գործակալ) Փավստոսի և «ներքինի, ներքնի» (այսինքն՝ խորհրդական) Զորթ եպիսկոպոսի (Զ, ե)[34]:

Թանկարժեք է, այնուհետև, Փավստոս Բուզանդի վկայությունը Դրան առաջնորդության («առաջնորդեաց Դրանն») մասին, որը եպիսկոպոսական հատուկ Աթոռ էր Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի մեջ: Խոսրով թագավորի ժամանակ (337-342) այդ Աթոռի առաջնորդն ապագա Ասպուրակ Մանազկերտցի եպիսկոպոսն էր, Աղբիանոսյան տոհմից (Զ, դ): Այս առաջնորդության պարտականությունը Հայոց արքայի և նրա արքունիքի հոգևոր կարիքների հոգացումն էր և եկեղեցական ու ծիսական արարողությունների կատարումը: Ի դեպ, հայոց հետևողությամբ, նմանօրինակ եպիսկոպոսական Աթոռ էր հաստատված նաև հարևան Վրաստանում («եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»): Կորյունը հիշում է առաջիններից մեկին. «Սամուէլ անուն, այր սուրբ և բարեպաշտօն՝ եպիսկոպոս կարգեալ տանն արքունական... Վրաց»[35]:

Փավստոս Բուզանդը վկան է նաև Կորճեից կամ Կորդվաց Ծահակ եպիսկոպոսի գործունեության, որը Զավեն Մանազկերտցուց հետո բարձրացել է հայրապետական Աթոռին (Զ, գ), և որի անունը, չգիտես

---

33 Տե՛ս Ն. Адонц, նշված աշխատություն, էջ 345:

34 Այստեղ և ստորև փակագծերի մեջ նշված հայկական թվանշանները մատնանշում են Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմության համապատասխան Դպրությունը (մեծատառ) և գլուխը (փոքրատառ):

35 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, նշված հրատ., հատված ԺԵ, էջ 64:

ինչու, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը չի ընդգրկել Հայոց Կաթողիկոսների ժամանակագրական ցուցակում:

Ինչ վերաբերում է անմիջականորեն եպիսկոպոսական Աթոռներին ու նրանց առաջնորդներին, ապա այդ մասին ևս Փավստոս Բուզանդը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում բնութագրելով հինից եկող մի քանի Աթոռների առաջնորդների.

1. Տարոնի առաջնորդ Դանիել Ասորի քորեպիսկոպոս և նրա հաջորդ Գինդ եպիսկոպոս, «որ էր գլխաւոր յայնմ ժամանակի ամենայն աբեղայիցն Հայոց անապատաւորացն մենակեցացն և վաներայիցն» (Գ, ժդ և Զ, ժզ):

2. Արտիթ եպիսկոպոս Բասենոյ և նրա հաջորդները՝ «եպիսկոպոսք Բասենայ գաւառին Մովսէս և Տիրիկ» (Զ, է և ժզ):

3. Եպիսկոպոսն Տայոց Կիրակոս, «որ Շահապ անուն կոչէր» (Զ, ժա):

4. Զորթուազ եպիսկոպոս Վանանդա (Զ, ժբ):

5. Խադ՝ եպիսկոպոս Բագրավանդա և Արշարունյաց (Դ, ժբ): Արշարունյաց Աթոռը սկզբներում անկախ էր և հարևան թեմին էր միացվել Կամսարականների նկատմամբ Արշակ թագավորի սանձազերծած հալածանքների հետևանքով, մինչ կոտորում էին այդ տոհմի արական սեռի ներկայացուցիչներին: Խադ եպիսկոպոսը միաժամանակ Ներսես Մեծ քահանայապետի տեղապահը և աթոռակիցն էր (Դ, ժբ և ժէ):

6. Գրիգորիս՝ «Կաթողիկոս ... կողմանցն Վրաց և Աղուանից» (Գ, զ): Վրաց և Աղվանից Աթոռները միմյանցից անկախ եպիսկոպոսություններ էին, և այս միացումը ժամանակավոր բնույթ էր կրում:

7. Հակոբ եպիսկոպոս Մծբնա, Զգոն կոչված, որը վերևում հիշված Հակոբիկ ասորիների Պատրիարքն էր («Մեծն եպիսկոպոսն» - Գ, ժ):

8-9. «Աղձնեաց և Կորդուաց եպիսկոպոսք» (Դ, ժե), անունները չեն հիշվում: Այլ առիթով հանդիպում է Կորճեից (Կորդուքը վերջինիս գավառներից էր) Շահակ եպիսկոպոսը, որին անդրադարձանք վերևում:

10. Հոհան եպիսկոպոս, որդի Փառեն Հայրապետի. թեմի անունը չի նշված (Զ, ը-ժ):

11. Ահարոն եպիսկոպոս. թեմի անունը չի նշված (Զ, ժդ):

Փավստոս Բուզանդն անուղղակի, բայց հույժ կարևոր տվյալներ է հաղորդում նաև իրեն ծանոթ եպիսկոպոսական մեծ ու փոքր ուրիշ Աթոռների կամ վիճակների մասին, մինչ անդրադառնում է Տրդատ Մեծի հրամանով Գրիգոր Լուսավորչին, հետևաբար և՝ նրա տոհմի Կաթողիկոսներին շնորհած կալվածքներին. «Զայնու ժամանակաւ Սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն. զի հնգետասան գաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, առանձին առոշոգի նոցա էր կարգեալ: Եւ յայն գաւառ գլխաւոր գաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Ծոփք, և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ զնոքօք» (Դ, ժդ):

Ս. Գրիգորի վարքի հունական ու արաբական խմբագրություններից, մասամբ և Փավստոս Բուզանդի Պատմությունից հայտնի է, որ հիշյալ վեց

գավառներում եպիսկոպոսական Աթոռներ էր հիմնել անձամբ Գրիգոր Լուսավորիչը, ըստ որում՝ Այրարատում մեկ Աթոռի փոխարեն երեքը կամ չորսը, ու բոլորն էլ ենթարկվում էին անմիջականորեն Կաթողիկոսին. Մոփքում՝ մեկի փոխարեն երկու Աթոռ, Դարանաղում՝ մեկ Աթոռ՝ վերջինիս առաջնորդ նշանակելով քրմական դասից սերած Եվսեբիոս եպիսկոպոսին, Եկեղյաց գավառում՝ նույնպես մեկ, որի առաջնորդն էր դարձյալ քրմական ծագմամբ Մովսես եպիսկոպոսը: Տարոնի առաջնորդը Դանիել Ասորին էր: Ամենայն հավանականությամբ, Լուսավորչի օրերից է սկիզբ առնում նաև Բզնունյաց եպիսկոպոսական Աթոռը, որը միավորված էր Տարոնի վիճակի հետ, ինչպես տեղեկանում ենք Վարքի արաբական խմբագրությունից:

Նշանակում է, Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա ժառանգների ձեռական իշխանության տակ գտնվող 15 գավառներից առայժմ իրենց անուններով հայտնի այս վեցում, իրականում, հիմնված են եղել առնվազն եպիսկոպոսական ութ Աթոռ, որն իրավունք է տալիս պնդելու, թե միևնույն սկզբունքով՝ անունները չհիշված մնացած ինը գավառներում եթե գործեին մեկական Աթոռներ, ապա Լուսավորչի ձեռական իշխանությանը ենթակա 15 գավառներում հիմնված պետք է լինեին 15–18 կամ գուցե ավելի, մինչև 20 եպիսկոպոսական Աթոռներ:

Փավստոս Բուզանդը եպիսկոպոսական քիչ Աթոռների անուններ է հիշել, հազիվ 30, որից պիտի եզրակացնել, որ նրա տեսադաշտից դուրս մնացած Աթոռների թիվը պակաս չպիտի լիներ 30-ից: Նշանակում է, Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա ժառանգների օրերին, 4-րդ դարի առաջին տասնամյակներին (կամ կեսին), Հայաստանում գործել են ամենաքիչը 60 եպիսկոպոսական Աթոռներ, և այդ մասին մեր ենթադրություններն անհիմն չեն:

Որ Ն. Ադոնցը 4-րդ դարի Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի վերաբերյալ Փավստոս Բուզանդի հաղորդած տվյալները հույժ կարևոր է համարում, այդ առումով նա իրավացի է, բայց Ագաթանգեղոսը որքան էլ թերիներ ունենա, արհամարհելի չէ, որովհետև նրա պատմական կորիզը հավաստի է:

Ե՛վ Ագաթանգեղոսի Պատմությունն ու նրա օտարալեզու խմբագրությունները, և՛ Ուխտանեսի գիրքը, ստեղծված լինելով 6–8-րդ և 10-րդ դդ., Գրիգոր Լուսավորչի օրերից հարյուրամյակներ անց, անտարակույս, պարունակում են ժամանակագրական անճշտություններ՝ կապված եպիսկոպոսական այս կամ այն Աթոռի հաստատման ստույգ ժամանակի հետ, հետևաբար դժվար է անվերապահորեն պնդել, թե մեր վերականգնած ցուցակի բոլոր թեմերը 4-րդ դարի սկզբներին են ձևավորվել: Բայց որ հիշվածներից հինգ-վեց տասնյակը հին պատմություն ունեն և Գրիգոր Լուսավորչի ու նրա եռանդուն գործակիցների՝ Աղբիանոսի և մյուսների հիմնադրածներն են, տարակուսանքի տեղիք չի տալիս: